

Zaman keçildikcə ədəbi irsimizin ideoloji əyintiləri məruz qalıb sahələri artırır. Belə sahələrdən biri yirminci əsr Azərbaycan romantizmidir.

Ədəbiyyatımızda "romantizm cərəyanı"nın bir əsri tamam olub. Bununla belə bu cərəyan ədəbiyyatı bəzi qadaqlar üzündən mövcud olduğu hüdudlarda öyrənilməyibdir.

Əyintilər elə cərəyan üzvlərinin özlərinin müəyyənləşdirməsindən başlayır.

Bu fikirləri oyadan filologiya elmləri doktoru Vəli Osmanlın "Azərbaycan romantizmi" kitabıdır ("Elm" 2010). Burada cərəyan üzvlərini yeni tərkibdə - birincisi Əli bəy Hüseynzadə olmaqla görürük.

Bəllidir ki, romantizmin Azərbaycanda ədəbi cərəyanı meydana çıxarmaq bəşqər olması hamıdan artıq Ə.Hüseynzadənin fealiyyətiə bağlıdır. Ədəbin romantizmdəki fealiyyətinin üç tərəfi aşkarlanır: Bilavasitə, bu sənətin ilkin bədii nümunələrini yaratması, Avropa romantiklərinin əsərlərindən tərcümələr edib, milli mühditə yəməsi, bəzə mühürini olduğu mətbuat orqanları "Həyat" qəzetinin "Füyuzat" jurnalının redaksiyası ətrafında romantik yazıçılar nəslini birləşdirib, onu ədəbi cərəyan səviyyəsinə çatdırmışdır.

Ə.Hüseynzadənin bədii yaradıcılığı bizdə əz öyrənilib. Bədii yaradıcılığın ilkin mərhələsi Rusiya imperiyasından inqilabı gətirdiyi və romantizmin də bədii tədqiq sahələrindən olan azadlıq, milli müəyyənilik və Vətən müvzuları ilə bağlıdır.

Azadlıq - inqilabın gedişində irəli sürəlin siyasi tələb olmaqla əlavə Ə.Hüseynzadənin dünyagörüşündə mənəvi ehtiyacdır. "Həyat" qəzetində dərc etdiyi "Hürriyyət" əsəri azadlıq mənəvi gözcülünə həsr edilmiş. Tədqiqatda hürriyyətin estetik hüsnü, romantik təbiətli açılıqları, "Romantik estetikanın nümunələri" bölməsi ədəbin "Həyat və meyl-füyuzat", "Nicat məhəbbətdir", "Qırmızı qararıqlar içində yaşayış" əsərlərindəki romantizmin estetik tərəflərini tədqiq edir.

Millət, milli müəyyənilik sahəsində Ə.Hüseynzadənin xidmətləri kitabın iki fəsilində öyrənilir. Bunlardan biri regional, digəri global türklüyə həsr edilmişdir. Fəqət, hər ikisində başlıca mətbə türklərin mənəvi birliyi məsələsində. Bu məsələ onun "Turan" şeirində təqdim edilir. "Türklər kimdir və kimlərdən iharətirdi?" əsərindədə uzun bir uğ keçmişdir.

Vətən anlayışı ədəbin "Hall-Vətən" şeiri ilə istiqamət götürüb, "Millət - Türklik, Turan". Azadlıq, Vətən, Millət - Türklik, Turan.

Ə.Hüseynzadənin romantiklər ədəbi nəslindən kənarda qalmasına, uzun illər ona qarşı yönəlmis ittihamları səbəbini görməyə təkcə bu deyilənlər də kifayət edir.

Digər romantikimiz Abdulla bəy Divanbəyğunun adı yarım əsr bundan əvvəl ədəbiyyat tarixinin romantizmin fəsilinə daxil edilmişdir, bu sənətkarın yaradıcılığı bəsbütün kölgədə qalmışdır. Romantiklərimizin sırasında əvvəldən axıra nəsir olan Divanbəyğunun ilkin romantik nəsr nümunələrini yaratması, sentimentalizmdən başlayıb, romantizmə keçməsi fərqləndirilir. "Əbdül və Şahzadə", "Parlaq ulduz" əsərlərində sentimental məhəbbət romantizmə "qüvvəli məhəbbət", deyilən nüvən əsası kimi səciyyələndirilir. Yazıcının 1901-ci ildə yazdığı "Köçərlərin həyatının mühdahilədən" povesti romantizmin doğma yurd, yurd təbiətli motivlərini bəyir-reallyi edir. "Arday dərsi" hekayəsinin özünün qeyri-ənənəvi ilə milli bədii təcrübəyə səhrkarlığın təsviri üsuluunu gətirdiyi bildirilir.

Devidliyi kimi, bəlli səbəblərdən elmi tədqiqatlərdən kənarda qalan bu yazıcının povest və hekayələrindəki həssas məhəbbət süjeti Nerimənov "Bahadır və Sona" romanının əsəni kimi qiymətləndirilir. Avropa romantizmi ədəbiyyatı ilə də analoji oxarıqları olduğu nəzərə alınır. "Bədi-estetik baxarımdan romantizmin hissələr dövrünü yaşayışı sentimentalizmin davamı" olduğu deyilir.

Yirminci əsr romantizmi ədəbiyyatımızda ayrıca yeri olan A.Səhətin yaradıcılığı kitabında "Hürriyyət və Vətən duyğuları", "Millət qəşiyi", "Təbiətə meyl" və "Səhətin sənət görüşləri" başlıqları altında təhvil olunur. Rusiyada baş verən Fevral inqilabının sədalarnı hə Şamaxıda eşidən Səhət "ancaq adı gələn azadlıq", "hürriyyət mələyi" deyə obrazlaşdırılmışdır.

Şairin yaradıcılığında təbiət mənzərələri, ilin fəsiləri haqqında lirik-romantik peyzajlar sənətkar

"dünyagörüşü və həyata münasibətiə bağlı məsələ" kimi, həm də romantizmin yaradıcılıq prinsiplərinin ümumiliyi ilə izah edilir. Doğrudan da Azərbaycan romantik şairləri içərisində ümumən təbiət lövhələri, yaxud ilün hər bir fəsilə A.Səhətin yaradıcılığında daha dolğun məzmun, daha incə çalarlarla əks olunur. Bu, hər şeydən əvvəl, şairin dərin və incə mühditədə qabiliyyəti, eləcə də romantizmin müvzularından olması ilə əsaslandırılır. A.Səhətin "ilk bahar", "Yaz", "Yay", "Yay gecəsi", "Yay səhəri", "Qış" və s. şeirləri buna misal göstərilir. Şairin "Dərya kəndən" adlı şeirini bu baxarımdan geniş təhvil edən tədqiqatçı, Səhətin "xüsusən təsil" kimi irəli sürdüüyü hissi şeir tələbinin onun "uşaq şeirlərindən" başlayıb, bütün yaradıcılığı boyu,

"Azərbaycan romantizmi"

həttə müxtəlif sənətkarlardan etdiyi bədii tərcümələrdə də özünü göstərdiyi bildirilir.

Əsərlərində "fikirdən artıq hiss və xayalın hakim olduğu" (A.Şaiq, A.Səhətin sənət görüşlərini də ayrıca tədqiqatçı cəlb edən müəllif şairin "Həyat" qəzetinin redaksiyasına göndərdiyi məktubunda "ədəbiyyatımızın islahatı" məsələsini qaldırıldığı qeyd edir. Bu islahat "təzə şeir necə olmalıdır?" şəklində qoyulur və "təzə şeir hişsi şeri olmalıdır" kimi cavablandırılır. Bu cavab tədqiqatçının öz sözlərilə desək, "bir növ şairin özünü də yaradıcılıq istiqamətini müəyyənləşdirmiş olur".

Sənətkar, sənət və həyat məsələlərini romantizmi ədəbiyyatında əksindən danışan V.Osmanlı "təkcə A.Səhətin yaradıcılığının deyil, bütünlükdə Azərbaycan romantizminin incisi" saydığı "Şair, şeir parisi və şeherli" əsərində söz açır. Özü də bu motivlərin H.Cavidin "Qürubə qarşı", C.Cabbarlının "Qürubə çağı bir yetim" adlı əsərlərində də rastlandığını qeyd edir. Şeir parisi obrazını "poeziyamıza hədisə" sayan tədqiqatçı A.Səhətin bu poemasında həm də iki ədəbi dünyabaxış - romantik sənətlə realist sənəti qarşılaşdırıldığını sezir.

Romantik ədəbiyyatımızın öyrənilməsinə çatışmazlıqlardan biri bu cərəyan üzvlərini tam tərkibdə əhatə edən monoqrafiyanın olmaması idi. Hazırkı tədqiqatda romantiklərin hamısı əhatə olunub: Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Abbas Səhət, Abdulla bəy Divanbəyğulu, Cəfər Cabbarlı.

Tədqiqat romantik yazıçılardan ədəbi portretləri şəklində qurulub. Bu sənətkarların hər birinin yaradıcılığında romantizm mövqeyindən ayrıca yanaşılır. Məhz romantizm mövqeyindən. Təcrübə göstərir, ki, bizim ədəbiyyatşünaslıqda romantik yazıçıların yaradıcılığı da əsasən realizm mövqeyindən araşdırılıb. Romantizmin öz təhvil üsulu vənləyib. Hazırkı tədqiqatda romantik əsərlərə də sənətin öz yaradıcılıq prinsiplərinə yanaşıldığından yeni bir ədəbi məhsul meydana çıxarılır. Bunun üçün romantiklərimizdən birinin - məsələn, əz öyrənilmiş Məhəmməd Hadinin yaradıcılığının portret tədqiqi ilə aşkarlanırlar öləri bir nəzər salmaq olar. Budur, yirminci əsr Azərbaycanının siyasi və mənəvi ehtiyacı olan azadlıq, dövrün realisti ədəbiyyatında bu məsələ həmişə üzde olub və barəsində çox deyilib. Lakin romantizmi ədəbiyyatında azadlığın qoyuluşu, onun təsvir üsulları, mənəvi gözəllikləri yətinəncə axarılmayıb. Azadlıq burada mədəniyyət hadisəsi olaraq, özünü təsvir üsullarına malikdir. Hadi azadlığın romantik sinonimi olan hürriyyəti gözəl qici, sevgili simasında obrazlaşdırıb seirə gətirmişdir. Burada sevgiliyə vurğunluqdan hürriyyətə vurğunluğa keçilir. Bu vurğunluğun üç mərhələsi müəyyənləşdirilir. Birinci mərhələ deyildiyi kimi, hürriyyətin gözəl qici, sevgili simasında obrazlaşdırılmasıdır. Bu mərhələdə hürriyyət "can alan gözəl", məhəbbət, "dibarıdır" bir sözə, yeri gözəldir. İkinci mərhələdə hürriyyət "mələk", "pən", "hur"dir, yeni səmə gözəldir. Üçüncü mərhələdə hürriyyət - ümumən gözəldir, estetik kateqoriyadır. Bunların hər biri hürriyyətin simasında açıqlanmışdır, şeirdə rənglərdir, nəlicədə bədii tərəqqidir.

Bu cür şeirləri, rəngləri hürriyyətin qoca qanadları olan Vətən və millət müvzulu əsərlərin romantik şərhində də görürük. "Vətən müvzusunun romantikləşməsi ifadəsi birinci növbədə Vətəni yurd, məkan məddiliyindən mənəviyyətə keçirməkdə, mənəviyyətə namət kimi duyub, dərk etməkdə göstərilir. Yaxud, Vətən tarixi sınaq qarşısında qalanda belə, romantik əsərlərdə onun qurtuluşu

şunda açıq ölm-dürim mübarizəsi səhələrindən daha çox, mənəviyyatda obyektiv tələmlərinin təsvir edilməsi, Vətən şeirlərinin əksəriyyətinin pessimist ruhda olması". Bunlar yığılaaraq romantik ədəbiyyatımızda zəngin bir vətəndaş poeziyası yaratmışdır.

Hadinin "ürəkə dəbsənlən ənalımız iqbali - millətdir", - bayanı "burada yalnız üsyan çox, həm də fəryad, təkcə nikbin fəlsəfi çağırs çox, eyni zamanda gileş, şikayət, ələm və lənət də özündə əks etdirə bilər".

Romantik Hadinin insan mənəviyyatı ilə daha artıq meşğul olması romantizmin özündədir. "Yeni sənət növü olmaq ehtibarlı romantizmin ən böyük nailiyyəti mövcud real dünya səviyyəsinə və

parabənə insanın özündə tam bir dünya - daxili dünyası qəfş etməsidir.

Real dünyaya qarşı fərdin mənəvi dünyasını irəli sürməsidir". Fərdin mənəvi dünyasından ümumi insanlığa vənlir. Romantizmin simvollaşdırma üsulu ilə ümumi insanlıq "bəşər" adında seirə gətirilir. Bəşərperverliyi özünü ebedi məsləki qılmış şair insana sadəcə "bəşər" deyə ürücüat etdiyindən şeirlərindən əlavə beləcə "bəşər" adlanırlar da vardır. "İnsan" sözü "bəşər"lə əvəz edilib, daha doğrusu, "bəşər" insanın sinonimlə çevirib, onunla canlı bir tərəfədik kimi dialoqa girmək olmuşdur. Bəşər "böyük ifrad" ilə yanaşı, onun sərə qədərliyi romantizmin humanizmi ilə təhvil edilir, fikirlər bəşərin öz əməlləri ilə özünə qanım kəsəməsi üzərinə cəmləşir. "Bəşikdən məzara qədər bəşərin əhvali" poemasının təhvilində o əməllərin ifadəsi izlənilir.

Şairin bəşər məfhumu ətrafındakı mühdakimələrinin izlə növbəti - "Bəşərin təyalında kədər" fəsilinə gəlib, çıxırq. "M.Hadinin sənətkar əhval-ruhiyyəsi qüvvəli əhval-ruhiyyədir. Onun bədii iharım kədər üstündə köklənmişdir. Şairin yaradıcılığında kədərini bir neçə növü ilə qarşılaşdırır". Tədqiqatçı onlardan romantizmin poetikasında mühüm yer tutan "dünya kədər" deyilən növü üzərində dənlir. Hadinin lüğətində bu ifadə "hüznü-ümumi" şəklində işlədilmişdir. "Hüznü-ümumi"nin haradan doğmasına gəldikdə, müəllif yazır: "Romantizmin fəlsəfəsinə görə ümumiyyətlə, dünyanın ələ işləri vardır ki, onlar əvvəldən düzgün qurulmayıb. Hadinin dil ilə desək, dünyada bir çıpək varmı ki, soldan, bir gül varmı ki, xur olmasın, bir ömür varmı ki, puç olmasın...".Dünya kədər" dünyanın məhz bu qayıqlarından qalınab".

Hadinin romantizmində həqiqət, xeyal, şeir mənəviyyatın predmeti kimi fərqləndirildiyi bildirilir. Bu mənəviyyat predmetlərinin hərəsi silsilə şeirlərdə bədii yolla tədqiq olunur, hərsinə də kitabda ayrıca fəsilə həsr edilmiş.

Cərəyan üzvlərini hər birinin yaradıcılığı bu sayaq romantizmin bədii tədqiq sahələri, müvzular üzvə qarşılaşdırılıb ayrıca fəsillərdə qoyulmuşdur. Belə yanaşma üsulu hər yazıçının yaradıcılığının açıqlanması tərəflərinə işıq salmışdır. Doğrudur, bu yazıçılardan ədəbi irəsi həmişə öyrənilibdir. Bununla belə, hər romantik yaradıcılığında bu qədər ədəbi məhsul kölgədə qalıbmış. Bunun səbəbləri müxtəlifdir. İdeoloji mənaələrdən tutmuş, bədii materiala, romantizmin öz yaradıcılıq prinsipləri ilə yanaşılmamasınaq.

Keçən əsrin səksəninci illərindən Azərbaycan romantizmi ədəbiyyatı ilə arid meşğul olan V.Osmanlı bu sahədə silsilə araşdırımları aparır: "Azərbaycan romantikləri" (1985), "Abdulla Şaiqin romantizmi" (2004), "Məhəmməd Hadinin romantizmi" (2006) monoqrafiyalarını buraxmışdır. İndi də "Azərbaycan romantizmi birinci cild" adı fundamental kitabın çap etmişdir. Tədqiqatçı iki cild həcmində nəzərdə tutulmasını müəllif fərdiyyəti əsər Azərbaycan romantizmi ədəbiyyatının zənginliyi və indiyədək onun öyrənilmə vəziyyəti əsaslandırır. İki cild - iki tədqiqat istiqamətini ifadə edir. Birincisi, burada əks olunduğu kimi, hər sənətkarın romantik yaradıcılığını ayrı-ayrı ədəbi portret çəpək şəklində araşdırmaq, ikincisi, bu yazıçılardan hamısının romantik əsərlərini - bütünlükdə romantizmi ədəbiyyatını bəhs olunan şeir sahələri, müvzular, problemlər üzvə tədqiq etmək. Hazırda ikinci istiqamətdə işlər davam etdirilir.

Zökulla BAYRAMLI
Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun əməkdaşı,
filologiya üzvə fəlsəfə doktoru